

tijen uit het rijtje 'gezin-kerk-school' (in dit verband stelt de onderzoeker dat de klassieke trits 'school-gezin-kerk' is vervangen door een 'sandwichmodel' waarbij het niet vanzelfsprekend is dat alle partijen iets bijdragen (352)). Ook over hun eigen rol in de geloofsopvoeding zijn ouders soms aarzelend. Tegelijk concludeert Van de Koot-Dees dat de geloofsopvoeding in belangrijke mate gekenmerkt wordt door de 'paradox van de authentieke vanzelfsprekendheid' (356). Ouders willen vaste patronen en goede gewoontes als het om geloofspraktijken gaat, maar die moeten wel betekenisvol, authentiek en levendig zijn.

Bij het creëren van een speelveld voor geloof hoort ook het bieden van veiligheid en geborgenheid, door ouders ook religieus gemotiveerd (348). Hier komt opnieuw de impliciete laag van geloofsopvoeding aan de orde. Hoewel ik het heel waardevol vind dat de impliciete laag als integraal onderdeel van de geloofsopvoeding geconceptualiseerd wordt, had dit naar mijn mening uitvoeriger gekund. De vraag of veilige gehechtheid tot een positief godsbeeld leidt, die een van de subvragen bij de vraag naar opvoedingsstijlen vormt, wordt nu met behulp van de antwoorden van de ouders in iets meer dan een pagina beantwoord, terwijl dit vanuit de literatuur uitvoeriger gewogen had kunnen worden. Daarbij zou ook een interessante vraag zijn hoe en op grond van welke criteria onderscheid gemaakt kan worden tussen de gewone, alledaagse opvoeding en de geloofsopvoeding. Vroege interacties tussen ouders en kind die gekenmerkt worden door zorgzaamheid, geborgenheid en veiligheid leiden immers tot een houding van vertrouwen en openheid die van cruciaal belang is in de geloofsopvoeding, terwijl het tegenovergestelde een groot obstakel voor geloven kan vormen.

Terecht merkt Van de Koot-Dees op dat het onderzoek is uitgevoerd onder relatief hoogopgeleide ouders in een stedelijke en geseculariseerde context, die sterk reflexief zijn in hun spreken over de geloofsopvoeding. Vervolgonderzoek onder ouders in andere contexten of lager opgeleide ouders of ouders in andere contexten is dan ook zeer gewenst. Op die manier wordt meer inzicht verkregen in de manier waarop de hoop van christelijke ouders dat hun kinderen het geheim waarvan zij als ouders leven ook zelf ontdekken gestalte krijgt in het dagelijks leven, alsook in de wijze waarop ouders hun eigen rol hierbij zien en de verwachtingen die zij hebben ten aanzien van de omgeving. Deze inzichten zijn van grote waarde voor de praktische theologie, godsdienstpsychologie en godsdienstpiedagogiek, maar ook voor theologie en pedagogiek in breder verband.

Zwolle

J. Schaap-Jonker

Wijsbegeerte

Ab Flipse, *Christelijke wetenschap: Nederlandse rooms-katholieken en gereformeerden over de natuurwetenschap, 1880-1940* [Passage-reeks 44] (Verloren: Hilversum, 2014) 328 p., € 29,00 (ISBN 9789087044152).

Deze dissertatie op het terrein van de wetenschapshistorie brengt het denken van Nederlandse gereformeerden en rooms-katholieken over de natuurwetenschap gedurende de periode van 1880-1940 in kaart. De vermelding van de beide stromingen in de ondertitel lijkt een bewuste afwijking van de alfabetische volgorde, maar – als dat zo is – doet geen recht aan de inhoud: de ontwikkelingen in de gereformeerde wereld krijgen in dit

boek duidelijk meer aandacht dan die in rooms-katholieke kring en worden ook steeds als eerste voor het voetlicht gehaald. Wellicht heeft de auteur in de titel tot uitdrukking willen brengen dat de rooms-katholieken hun gedachten over een christelijke – neothomistische – wetenschap eerder ontwikkelden dan de gereformeerden hun denken ‘in rapport met de tijd’ brachten en het een neocalvinistische benadering van de wetenschap gestalte kreeg.

Het onderzoek beperkt zich tot Nederland. Flipse acht dat gerechtvaardigd in het licht van de studies van de historicus David N. Livingstone, die heeft laten zien ‘dat lokale omstandigheden bepalend zijn voor de constructie, transformatie en receptie van wetenschap’ (22). De verschillen in reactie op de uitdaging van de evolutietheorie bij orthodox-calvinistische theologen in onder andere Edinburgh en Princeton (VS) vormen daarvan een treffend voorbeeld.

De hoofdtitel van het boek stemt overeen met die van een geschrift van Herman Bavinck uit 1904, dat – zo blijkt uit het hier geboden overzicht van de gedachtenontwikkeling – grote invloed heeft uitgeoefend, al is de betekenis van Abraham Kuyper publicitair en politiek gezien uiteraard groter geweest. Flipse laat zien hoe deze beiden veel opener en genuanceerder ten opzichte van de evolutiegedachte stonden dan de VU-theologen na 1920. Bavinck en Kuyper spreken met een zekere onbevanging over ontwikkeling in de geschapen werkelijkheid, maar hun opvolgers aan de VU – G.Ch. Aalders, V. Hepp – trekken de lijnen strakker en proberen exegese en natuurwetenschap te harmoniseren met behulp van zondvloedtheorieën als die van de Amerikaanse zeventedagsadventist George McCready Price. Bavinck en Kuyper hadden zich nog niet verschanst in een bolwerk en waren zich ervan

bewust dat ze met ‘nieuwbouw’ bezig waren. Treffend vond ik de opmerking van Kuyper dat er wel iets moest gebeuren, omdat het darwinisme eenheid in de wetenschap had gebracht, maar dan een verkeerde. Een ‘naturalistische’ kijk op de werkelijkheid had allengs het alleenrecht gekregen, waar Bavinck en Kuyper dan het ‘organische’ tegenover plaatsten, met een ‘voluntaristische’ trek. Daarmee wordt de werkelijkheid die we onderzoeken boven een geheel van anonieme processen uitgetild en in het licht van Gods wil en kracht gesteld.

De uitspraken van de gereformeerde synode van Assen 1926 vormen een mijlpaal in de ontwikkeling. Zo loopt de in 1896 opgerichte *Christelijke Vereniging van Natuur- en Geneeskundigen in Nederland* tot die tijd redelijk in de pas met de gedachtenvorming in neocalvinistische kring, maar na 1926 bekoelt hun relatie met VU-theologen. Er komt dan ook een christelijke filosofie op die afstand neemt van bepaalde fundamentele gedachten van met name Kuyper.

Aan de ontwikkelingen in rooms-katholieke kring – hoe boeiend (beschreven) ook – ga ik hier voorbij, maar noem alleen de opmerkelijke overeenkomst tussen de gedachten van een pauselijke bijbelcommissie in 1909 met Assen 1926.

Flipse zag zich geconfronteerd met het probleem dat neocalvinisten en neothomisten elk ‘een heel eigen manier van spreken over de wetenschap ontwikkelden’ (33). Hij heeft die moeilijkheid het hoofd proberen te bieden door het besproken gedachtengoed steeds uit te leggen en soms ook ‘te vertalen’ in hedendaagse termen of een enkele keer te beoordelen vanuit het heden’ (33). Zijn doel daarbij was ‘de lezer mee te nemen in een ongewone gedachtewereld en een wijsgerig-religieus discours dat enkele decennia een groep gelovige natuurwetenschappers wist

te enthousiasmeren' (33). Wat mij betreft is hij daar uitstekend in geslaagd. Zijn boek is helder geschreven en uitnemend verzorgd en geeft een goed inzicht in een wereld die ons allen inmiddels goeddeels vreemd is geworden. Eén kleinigheid: de oproep om altijd bereid te zijn tot verantwoording aan ieder die ons rekenschap vraagt van de hoop die in ons is, is echt van Petrus – en niet van Paulus (64).

G.C. den Hertog

Kyle Harper, *From Shame to Sin: The Christian Transformation of Sexual Morality in Late Antiquity* (Cambridge: Harvard University Press, 2013) 316 p., \$ 42.00 (ISBN 9780674072770).

De auteur van dit boek is classicus, verbonden aan de universiteit van Oklahoma, en gespecialiseerd in de geschiedenis van de late Oudheid. In dit boek gaat hij na welke verandering de plaats en rol van de seksualiteit in de samenleving van de late Oudheid hebben ondergaan nadat het christendom zijn intrede had gedaan, vanaf de tweede eeuw tot aan de tijd van keizer Justinianus (483-565). Zijn onderzoek geldt dus niet de ontwikkeling van de seksualiteit als zodanig, maar – om zo te zeggen – als maatschappelijk verschijnsel. Zijn these is dat de kijk erop en de omgang ermee in de loop van het beschreven tijdvak veranderd zijn én dat die veranderde benadering van de seksualiteit zelf ook in belangrijke mate aan de maatschappelijk-culturele veranderingen heeft bijgedragen.

Dit boek is in zekere zin een vervolg op een eerdere studie van Harper – *Slavery in the Late Roman World, AD 275-425* – waarin hij ook reeds aandacht besteedde aan de seksualiteit. Dat deed hij niet omdat slaven nu

eenmaal ook menselijke wezens waren en dus seksuele gevoelens en behoeften hadden, maar omdat het instituut van de slavernij de beleving en invulling van de seksualiteit in hoge mate bepaalde. De maatschappelijk geaccepteerde invulling van seksualiteit was ondenkbaar zonder dat er een geweldig arsenaal aan slaven was, dat ter beschikking van de anderen, de 'vrijen', stond. De manier waarop jongens en mannen uit de klasse van de 'vrijen' tot aan hun trouwen – meestal als ze tegen de dertig liepen – met seksualiteit kennismaakten, was in de vorm van seks met slaven, jongens, vrouwen, tegenover wie zij in een relatie van heersen stonden. Seksueel misbruik van slaven was de gewoonste zaak van de wereld en in moreel opzicht volledig geaccepteerd. Dat de macht hier beslissend is, kan ook daaruit worden afgeleid dat penetratie alleen van de vrije kon uitgaan.

De seksualiteit vormde, zo laat Harper zien, een treffende afspiegeling van hoe de toenmalige samenleving in elkaar stak. De verandering die het christendom teweegbracht is volgens hem nauwelijks te overschatten. De sfeer van de seksualiteit werd hier niet langer gezien als behorend tot de 'natuur', waaraan men zich kon overgeven en waarin hooguit van schaamte sprake was, namelijk als men inging tegen de geldende maatschappelijke codes. De wil en daarmee een spreken over zonde deed zijn intrede. Vandaar de titel: *From shame to sin*. De kerk nam geen afstand van een op monogaam huwelijk en patriarchaat gebaseerde cultuur, maar ze kende de mens een vrije wil en daarmee verantwoordelijkheid toe. Homoseksualiteit, buitenechtelijke relaties en prostitutie moesten er nu aan geloven.

Daarmee ging het hele instituut van de slavernij, dat zo verweven was met seksualiteit, op de helling. Harper wijst op een preek van Basilius de Grote, waarin hij betoogt dat